

आर्थिक पक्ष, गरिबी तथा पारदर्शिता: न्यायोचितता मापन

■ माइकल रिचर्ड्स, मक्ष मर्हजन र केशव कँडेल

परिचय

नेपालमा सामुदायिक वन (सा.व.) कार्यक्रमबाट वनको अवस्थामा सुधार आएको छ। यद्यपि यो सुधार स्थानीय उपभोक्ताहरूको जीविकोपार्जन र न्यायोचित उद्देश्यहरूको लगानीमा भएको (ब्रानि र यादव, १९९८) भनाइ छ। सा.व. पैदावारको वितरणमा उपभोक्ता समूहभित्र पारदर्शिताले गर्दा न्यायोचित वितरणका मुद्दाहरूमा छलफल गर्न र गरिवहरूलाई बढी फाइदाहरू पुऱ्याउने गरी व्यवस्थापकीय नियमहरू परिवर्तन गर्न उपयुक्त वातावरण सिर्जना भएको मानिएको छ। यस अध्ययनको प्रारम्भिक उद्देश्य 'सहभागीमूलक' र 'विस्तार गर्न सकिने' विधिको विकास गर्नु थियो, जसबाट उपभोक्ताहरूले न्यायोचित वितरणको लागि हिसाब गर्न सक्नु। यसैगरी द्वितीय सरोकारवालाहरू (आयोजना, दातृसंस्था आदि) सा.व. कार्यक्रमको न्यायोचित प्रभावहरूबारे बुझ्न अर्थशास्त्रीय अध्ययनको लागि इच्छुक रहेका पाइए। नेपालमा सा.व. का फाइदाहरूको असमतामूलक वितरण सम्बन्धी धेरै अध्ययनहरू भएका छन्, तर यसलाई के, कति भनी तोक्न ठोस अर्थशास्त्रीय अध्ययन हुन सकेको छैन। यस अध्ययनमा यिनै विषयवस्तुलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ।

प्रथम चरण (वि.सं. २०५६): सहभागीमूलक आर्थिक हरहिसाबमा प्रगति र समस्याहरू

अध्ययन विधि

यो अध्ययन धनकुटा र तेहथुम जिल्लाका पाँचोटा सामुदायिक संस्थामा पाँच महिनासम्म गरिएको थियो। अध्ययन विधिमा निम्न कुराहरू समेटिएका थिए:

- अध्ययनको विषयमाथि प्रकाश पार्न उपभोक्ता सदस्यहरूसँग बैठक,
- उपभोक्ता घरधुरीहरूलाई तीन वा चार समूहमा विभाजन गरी उनीहरूको सम्पत्तिस्तर छुट्याइएको थियो। सम्पत्तिस्तर खासगरी खाद्य सुरक्षा र जग्गाको स्वामित्वलाई मुख्यरूपमा आधार मानिएको थियो,
- सम्पत्तिस्तर छुट्याए पछि सहभागीमूलक ग्रामीण लेखाजोखा अभ्यासहरू गरियो। यसमा सा.व. पैदावारको प्रवाह, यसका फाइदाहरू, खर्चहरू, श्रम तथा क्रियाकलापहरूको समय तालिकाबारे छलफल गरिएको थियो,
- प्रत्येक सरोकारवाला समूहबाट चार जना मुख्य सूचनादाता छानियो। यी व्यक्तिहरूबाट वन पैदावारको सङ्कलन, उपयोग, आदिको लेखाजोखा गरियो,
- तीनोटा उपभोक्ता समूहमा सूचनादाताहरूको बीच उप-समूह बनाई एउटा खेल खेलाइएको थियो, जसबाट वन पैदावारको मूल्य पत्ता लगाइयो, र
- प्रमुख सूचनादाताहरूको हरहिसाबलाई प्रस्तुत गराइ समूहमा छलफल गरियो र पछि प्रस्तुत तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरिएको थियो।

सहभागीमूलक आर्थिक विधिका समस्याहरू

सहभागीमूलक आर्थिक विधिमा देखिएका समस्याहरू मुख्यतः समय बढी लाग्ने, निरक्षर तथा गरिबहरूलाई समेट्न अफ्ठ्यारो/परिमाणको/बढी अनुमान, धेरै हिसाब किताब गर्नु पर्ने, बाह्य सहजीकरणको बढी खर्च लाग्ने, तथा केही व्यक्तिको प्रभाव बढी हुन सक्ने देखिएको छ।

दोस्रोचरण (वि.सं. २०५७) : परम्परागत र सहभागीमूलक आर्थिक विधिको संयुक्त प्रयोग

अध्ययन विधि

प्रथम चरणमा देखापरेका समस्यालाई कम गर्न तथा न्यायोचित प्रभावको अनुगमन गर्न यो विधि अवलम्बन गरिएको थियो। यो विधि एउटा उपभोक्ता समूहमा प्रयोग गरिएको थियो। यसमा मुख्य सूचनादाताको सट्टामा घरधुरी सर्वेक्षण गरी वन पैदावारको निकासी र प्रयोग सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन्छ। यसमा वनबाट सङ्कलन गर्न र अन्य स्रोतबाट सङ्कलन गर्न लाग्ने श्रम छुट्याउन सजिलो पर्छ। यस विधिका मुख्य-मुख्य कामहरू निम्न छन् :

- सुरुमा सीमित सूचनादाताबाट सम्पत्तिस्तर पहिचान गरियो। खाद्य सुरक्षाको आधारमा चार तहमा सरोकारवाला विभाजन गरियो। सरोकारवालाहरूबाट वन पैदावारको सङ्कलन र प्रयोगबारे तथ्याङ्क सङ्कलन गरियो,
- प्रत्येक सरोकारवाला समूहबाट १० घरधुरी छनोट गरी यिनीहरूको सर्वेक्षण गरियो। तथ्याङ्कलाई पुनः परीक्षण गरिएको थियो,
- उद्देश्य माथि प्रकाश पार्न उपभोक्ताहरूको बैठक डाकियो। ठूलो उपभोक्ता समूहसँग खर्च सम्बन्धी छलफल गरियो, र
- बिस्तृत खर्च हिसाबको लागि घरधुरी सर्वेक्षण र आएका तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरियो।

तथ्याङ्कहरू सङ्कलनका लागि निम्न आधारभूत प्रश्नहरूलाई समेटिएका थिए: के र कति सङ्कलन गरियो, यसलाई कति पर्छ, रकम खर्च कति गरियो, समय कति लियो र आफ्नो श्रमको कति मूल्य फिर्ता आयो ?

अध्ययनको नतिजा

प्रति इकाई मूल्य

सबै वन पैदावारहरूको प्रति इकाई मूल्य हिसाब गरी गरिब घरधुरीका मुख्यतः महिलासँग छलफल गरियो। त्यसपछि धनी समूह सदस्यलाई प्रत्येक उत्पादनलाई उनीहरूले कति पैसा दिन इच्छुक हुन्छन् भन्ने प्रश्न राखियो। सबै उत्पादनमा प्रति इकाई मूल्य घरधुरीको सर्वेक्षणबाट हिसाब गरी निकालिएको मूल्यभन्दा धनीहरूले दिन चाहेको मूल्य धेरै कम थियो। यसो हुनुमा गाउँघरमा पैसाको अभाव एउटा कारण हुन सक्छ।

वन पैदावारको सङ्कलन स्थिति

चार प्रकारका सम्पत्तिस्तर भएका समूहहरूबाट सम्पत्ति स्तरपिच्छे प्रति व्यक्ति वन पैदावार खपतको स्थिति निकालिएको थियो। उदाहरणको लागि दाउराको खपत अति गरिब परिवारले प्रति व्यक्ति ५९७ किलोग्राम, गरिबले ६९३ किलोग्राम, मध्यमले ७५० किलोग्राम र धनी व्यक्तिहरूले १०९३ किलोग्राम गर्ने गरेको पाइयो। यसैगरी डालेघाँस र भुईँघाँसको सङ्कलन स्थितिलाई प्रति

पशु ईकाइले खपत गरेको कुल पाच्य पोषक तत्वको इकाइमा निकालिएको थियो । धनीहरूमा प्रतिघर सरदर प्रति पशु इकाइ ७.३ पाइयो भने यो संख्या अति गरिब घरधुरीमा प्रति घर २.४ थियो । घाँसको खपत मात्रा प्रति पशु इकाइ धनीहरूमा भन्दा गरिबहरूमा बढी देखियो । तर डालेघाँसको खपत धनीहरूको घरमा बढी पाइयो ।

न्यायोचित सूचकको विश्लेषण

वन पैदावारको उपयोग गरिबहरू भन्दा धनीहरूले बढी गर्ने देखिएको छ । तर धनी र गरिबहरू बीच सा.व.बाट प्राप्त हुने फाइदाहरूमा त्यति फरक देखिएन, जति उनीहरूको कुल उत्पादनमा देखिएको छ । तर मध्यम धनीहरूले सा.व. पैदावार उल्लेख्यरूपमा बढी उपयोग गरेको पाइयो । यस अध्ययनबाट के देखिएको छ भने कुल पैदावारको प्रयोग गरेको हिसाबले उपभोक्ताहरू सा.व.मा कम भर पर्ने गरेको देखिन्छ । धनीहरू ८०% र अति गरिबहरूले ६०% वन पैदावारको आवश्यकता आफ्ना निजी स्रोतबाट पूरा गरेको देखियो । सा.व. बनाइ सकेपछि गरिबहरूलाई घाँसपातको सीमितता र गाईवस्तु चराउने ठाउँको समस्या भएको छ । अति गरिब परिवारका महिलाहरू, वन पैदावार सङ्कलन गर्न अन्यको तुलनामा बढी समय खर्च गर्दछन् ।

निष्कर्ष

प्रथम चरण र दोस्रो चरणको विधिमा फरक 'घरधुरी सर्वेक्षण' र 'मुख्य सूचनादाता' सँगको छलफल थियो । उहाँहरूसँग भएको छलफल अनुसार आय र उत्पादनका तथ्याङ्कहरू बढी अनुमान हुने देखिएको छ । घरधुरी सर्वेक्षण विधि बढी भरपर्दो देखिएको छ तर यो खर्चिलो भने छ । तल उल्लेखित सिद्धान्तहरू न्यायोचित सूचक तयार गर्नको लागि नेपालको सन्दर्भमा उपयुक्त हुन सक्दछन्:

- स्थानीय उपभोक्ताको लागि वास्तविक खर्च भनेको वन पैदावार सङ्कलन गर्न लाग्ने समय हो ।
- जहाँसम्म सम्भव छ, न्यायोचित सूचकहरू लैङ्गिक विभेदलाई समेट्ने हुनुपर्छ । गरिबी निवारणमा महिलाको समय महत्वपूर्ण हुन्छ ।
- न्यायोचित सूचकहरूको विश्लेषणको लागि अर्थशास्त्रका सिद्धान्तहरूको प्रयोगको आवश्यकता छ । यसले सरोकारवालाहरू बीच फरक फरक मात्रा र मूल्यमा खपत गरिएका वन पैदावारहरू बीच तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहयोग पुऱ्याउदछ ।
- न्यायोचित सूचकहरूले 'स्रोतको उपयोग' र 'निर्भरतास्तर' दुबैलाई समेट्ने हुनुपर्दछ ।

न्यायोचित सूचकको लागि कुनै एक सूचक पर्याप्त छैन । समय (दूरी), लिङ्ग र निर्भरता स्तरलाई समेट्ने थुप्रै सूचकहरू निर्माण गर्न सकिन्छ । सा.व. र अन्य वनस्रोतबाट कुल खपत, महिलाहरूको सङ्कलन प्रतिशत, महिला र बालबालिकाले वन पैदावार सङ्कलनमा खर्च गर्ने समय, प्रति व्यक्ति दाउरा खपत आदि संभाव्य सूचक हुन सक्छन् ।